

La impremta en català a Perpinyà durant la primera meitat del segle XIX

PEP VILA
Institut d'Estudis Gironins

En qualsevol estat modern, el paper de la impremta i de l'edició de llibres i periòdics va lligat a una política cultural basada en la rendibilitat d'aquesta indústria, a la presència d'uns lectors i unes plataformes que consumeixen i abonen uns productes concrets (premsa, literatura de ficció, teatre, llibre religiós, educatiu, tractats tècnics, paperassa oficial, etc.).

Quan parlem de la història de la impremta en català a Perpinyà durant la primera meitat del segle XIX, no podem oblidar la importància d'uns condicionaments exògens que l'afebleixen, que incideixen en la base social de la llengua, que de retop afecten la literatura i el mercat del llibre en general.

El català sobreviu als Comtats del Nord sense institucions, indefens davant la repressió lingüística i cultural, situació aquesta que comença a mitjan segle XVII i s'aferma amb el famós edicte de Lluís XIV, signat l'abril de 1700.¹ A l'hexàgon hi ha una política lingüística agressiva contra les altres llengües. El francès té un paper molt important en la ideologia estatal. Recordem que el 1789 la llengua francesa es consagra com a «nacional i revolucionària». El 18 de febrer de 1794, B. Barère de Vieuzac, un diputat de la Convenció, que considerava el català com a dialecte espanyol, s'indigna perquè són pocs el rossellonesos que saben el francès, mentre que l'*abbé* Grégoire demanava l'anorreament dels *patois*. L'impacte de la Revolució Francesa provoca la divisió del país en departaments, la imposició d'un prefecte, la francesització de les classes dirigents. De retop l'única llengua de l'Estat agafa un gran dinamisme. Des d'aquesta institució es potencia l'ensenyament primari exclusivament en francès.

1. L'ús del català «repugne et est en quelque façon contraire a Notre Autorité, a l'honneur de la nation française». El francès s'imposa en tots els actes oficials, en els procediments judicials, etc.

Pel que fa a la història del Paísos Catalans en aquesta època, trobem l'esquartejament i el repartiment de l'antiga corona d'Aragó en tres estats. Pel Tractat de Versalles (1783), Menorca passa de l'imperi britànic al rei d'Espanya. Al Rosselló desapareixen les institucions catalanes, el vell Estudi General, refugi de la catalanitat. Sort hi va haver del clergat autòcton, fidel al país, important per la seva funció cohesionadora, per aturar una primera davallada que s'accentua al llarg del segle XIX. Hi ha una colla d'escriptors, clergues il·lustrats que treballen en un teatre neoclàssic: Balanda Sicart, Miquel Ribes, Noël Camps, Antoni Molas, Antoni de Banyuls, Sebastià de Sibiuda, Bonaventura Ques, etc. Josep Balanda Sicart (Perpinyà, 1721-1787), jurisconsult, professor i dramaturg, publica la *Tragèdia dels sants Sixt, Llaurenç, Hipòlit i Romà* (Perpinyà, 1772?), adaptada als cànons del neoclassicisme francès.

Guillem Agel (Tuïr, 1753-1832), escriptor, impressor i mestre, publica goigs, nadales, fa d'empresari teatral a benefici de la reconstrucció de l'església de Tuïr. Entre 1792 i 1794 treu el *Calendari curiós i útil almanac rossellonès*, que s'editarà en francès a partir de 1795. Agel serà l'editor més important d'obres en català, fins la vetlla de la Revolució Francesa. L'any 1792 publica *Esther*, tragèdia santa, composta per Jean Racine. El 1796, *Jesús batejat per Sant Joan Baptista*. El 1797 treu a la llum la *Tragèdia rossellonesa dels màrtirs sant Cosme i Damià* en cinc actes. Es tracta d'una obra de Josep Jaume (1731-1809), jurisconsult, advocat, escriptor de nadales i goigs. Antoni Molas publica, a Tarragona, *Lo bon rossellonès als catalans* (Tarragona, Puigrubí, s. d., 51 p.). Fou un clergue expatriat el 1793, defensor de la monarquia absoluta i de l'església. Hi ha estudiosos que mantenen l'opinió que l'exili a Catalunya d'alguns d'aquests escriptors, després de la Revolució, va contribuir al desvetllament de la Renaixença catalana.

A mitjan segle XIX Perpinyà no havia assolit els divuit mil habitants que tenia a mitjan segle XIV, d'un total de cent seixanta-quatre mil habitants que hi havia als Comtats del Nord. Com podem veure, hi ha un augment espectacular de la població rural que, en bona part, són els que mantenen la llengua i les tradicions catalanes. L'analfabetisme oscil·la en segons quines zones, ja fossin urbanes o rurals.² El català era parlat i menys escrit en l'àmbit familiar, tenia l'estatut de llengua oral, sense possibilitats d'accedir a l'ensenyament, a la tutela de la vida governativa en el camp de l'administració i la justícia. El 1833 la Llei Guizot obliga els ajuntaments de tenir una escola per generalitzar l'ensenyament primari.

No insistiré gaire en l'inventari d'obres, autors i gèneres de la literatura catalana en aquesta època perquè la bibliotecària Dolors Serra (2001) ha publicat un llibre sobre aquest tema.

2. No sé si ens podem creure la declaració d'aquest habitant de Clairà: «Ma soeur, qui était de huit ans ma cadette, a été la première du village à parler français et cela faisait rire les gens...»; testimoniatge d'un habitant de Clairà nat el 1891, citat per Pellicer (1980, p. 177).

Esteve Aragó (Perpinyà, 1802 - París, 1892) fou un escriptor en llengua francesa que ocasionalment utilitza la poesia, escrita en català, per difondre la cançó política i pamfletària del moment. També n'escrigué per evocar aspectes costumistes del país, la nostàlgia del seu Rosselló natal, enyorat des de París. Hi ha també el fenomen de la cançó de circumstàncies publicada en fulls solts i cançoners. Aquesta tradició no s'interromp fins a 1870-1880.³ Un altre escriptor ocasional del

3. Vegeu una relació no exhaustiva d'aquests tipus d'impresos, que no han atret l'interès dels nostres estudiosos. Són peces molt interessants per a l'estudi del dialecte rossellonès, la ideologia d'una literatura «engatjada»:

— À M. Isaac Pereire, *candidat officiel pour le Conseil-Général* («Chanson sur l'air de la Marseillaise») par Thomas Billes, *tisserand* (datat a «Pézilla, 11 août 1863»). Conté també: «Lou nou fill del Rossellou» par Auguste Soler (Air: «Toute l'Europe sur les armes») i «Ya pas res d'igoual».

— *La crinoline roussillonnaise, paroles de J. F. Romeu, tailleur* (Aire: «An Deu siau, m'en bau») (1863). Conté també: «Courandérous y saludadous», *gens à la mode mais détestables, abus de l'époque 1862*, etc.

— *Al Sovenir rossellonès* («Sobre l'ayre Martial de la batalla del Puix-Sangli, en lo terme del Voló»), 1864.

— *Recueil de Chansons Nouvelles* (1864): «Je suis Roussillonnais» (Air: «Le Dieu des bonnes gens»), «Cansó del idiot Galdérich Llescas» (Sub tono: «Un Barbé qui avia»), «Lo cassador montanyard y lo braconer de la plana» de Laflou pare (Sub tono: «Cuant era jo fadry»), «Consell á las ninas del Rosselló» de Laflou pare (Ayre: «Si j'étais Roi»), «La sarineta» de Laflou pare (Sub tono: «Sarineta» o «Entrada del Contrepas»), «Cansó del pa y ail» (Ayre: «De las Soufrayres»).

— *Le Denier de l'Aveugle. Chansons et romances nouvelles* (1867) par J. Petit, «vendues par Raymond Mouche et Michel Vignau», que de fet conté obres de diversos autors, entre les quals una d'Esteve Aragó signada amb els sigles E. A. («Soun malhourous, canti pas pous!») més dues cançons en francès i aquestes en català: «Desespero» («traduit de M. A. París»), «Sigas pas emplegat» (Ayra: «Le Dieu des bonnes gens», Béranger), «L'ouvrier y el travailadou» («per Miquel Vignau, siegou»), «El pitarroutj y lou courbás» (Ayre: «Je vais chanter le héros de la France»), «La paou» (Ayre: «Tu vas m'la payer, Aglaé!»).

— *Recueil de chansons catalanes, risibles et morales par J. F. Romeu, tailleur, auteur de la 'Crinoline roussillonnaise'*: Conté, en català, malgrat els títols: «Les poules sans crinoline. Proces et Défense» (Air: «Dones corriu, qu'es arribat pey de Colliure»), «La crinoline, son origine, ce qu'elle vaut et ce qu'elle fait» (Air: «Dones corriu...»), «À M. Isaac Pereire, candidat officiel pour le Conseil-Général, par Thomas Billes, tisserand» («Chanson sur l'air de la Marsellaise»), «Lou nou fill del Rossellou», par Auguste Soler (Air: «Toute l'Europe sous les armes») i «Le coq musulman et son chant» («Ce qui veut dire, en bon catalan, Dols y miserias»; «Dones corriu...»).

— *L'écho du Roussillon. Chansons et romances nouvelles, par J. Petit*. Conté diversos poemes en francès, i en català: «La reorganisiou de l'armada francesa» (Ayre: «Gais enfants de Bacchus»), «La paou», «Cansó en honor del projet d'un canal d'irrigatió a fer en lo terme d'Argelès-sur-Mer» per Laflou pare (Ayra: «L'any 93 corrian»).

— *Nouveau Recueil de chansons composées par Laflou père, du Boulou*: «Vogara la crinolina? Crech que si» (Ayre: «De la Petite Cendrillon»), amb traducció francesa en vers («La crinoline voguera-t-elle? Je le pense»). I també: «Nova cansó del Rossignol» (Ayre: «O ditjos poble del Bolo, ahont a nixida aqueixa flor»), «Alegreta cansó (Ayre «de Bailla»), «Lo revell del vinyadefó» (Ayre: «No richjo com mon pare»; «nada al Voló y composada per Laflou pare»).

— *Nouvelles chansons catalanes par Pierre Pinet de Millas*: «Cansó en l'honneur d'Isaac Pereire» (Ayre: «Toute l'Europe est sur les armes»), «Un traballadou á sous amichs del Département» (Aire: «T'en souviens tu &») (de contingut antijueu).

moment fou Pepida Meric, que durant la Monarquia de Juliol divulga cançons catalanes jacobines, farcides de gal·licismes. Jan-Agoustí Ternal va portar a la impremta un *Récit en vers catalans, rimés en al par un roussillonnais, qui orthographie l'idiome comme ille prononce à Perpignan* (1858). Ternal és dels primers a grafiar la llengua catalana a la francesa fins a desfigurar-la.

M. Bergnes s'introdueix en el món del teatre amb *Lous dous Fourestés a la coumedi*. Es tracta d'una escena còmica, estrenada el 1861, escrita en un català molt afrancesat, antecedent de les «catalanades» d'Albert Saisset, que només té un valor sociològic. També recollí en un llibre un aplec de proverbis catalans.

Com podem apreciar, la collita d'obra impresa és molt magra, més aviat dolenta. Crec que mostra les limitacions d'una cultura. La literatura popular és potser la més coherent i homogènia en tot el domini lingüístic, la que resta al marge de modes i d'imposicions. Al Rosselló s'editen i es reediten cobles, goigs, relacions, al costat de devocionaris, novenaris, catecismes, etc. Per contra, la literatura culta, molt més diversificada, l'erudició històrica i arqueològica, s'expressa només en francès. Aquesta és patrimoni de la burgesia, dels sectors professionals i culturals més ascendants.

Des de final del segle XVIII notem les traduccions d'obres devotes del francès al català. Al segle XIX sovintegen les obres bilingües, adaptacions de catecismes francesos per als fidels catalans que tenen problemes amb una llengua encara poc assimilada. Cada vegada més es fa evident que dues llengües, català i francès, representen dues funcions socials desiguals. No cal dir quina és la del progrés i dels avenços. Hi trobem a faltar una obra de caire profà: poesia, conte, narració, novel·leta de costums, etc., que no anés massa allunyada del seu món i del temps. La prosa en català gairebé és inexistent. Com podia haver-hi prosa si aquesta només tenia com a model la llengua parlada? En general, la impremta catalana al Rosselló difon, durant la primera meitat del segle XIX, una obra massa desconnectada dels gustos i de les preferències del moment. La premsa en català també és inexistent.

Un recompte temàtic de les principals edicions de llibres catalans al Rosselló, a partir del repertori de Dolors Serra (2001), ens fa adonar de la inèrcia elemental de la producció nord-catalana. El català minvant es refugia en obres de temàtica gairebé exclusivament religiosa, antihistòrica:

Cançons: 110 (1863, Pere Laflou, *Nouveau Recueil de Chansons*).

Càntics: 94 (1826, *Cantichs catalans, traduits dels Càntichs de Sant Suplici*).

— *Chansons catalanes par Pinet Pierre de Millas (Pyrénées-Orientales)*. Conté: «Y a pas rès d'igoual» (1861), «Lou Mouliné» (1861), «Lou Charlatan» (1863), «Resposte à oun bieil Mestre d'ascole» (1863), «Lou Cassayre» (1863), «La Manille» (1863), «Pereire ten da Ratanti» (1863), «Lous Aousseils» (1863), «Al Quouatre da Satembre» (1870), «La Clique» (1877), «Lous darres dies dal Carnabal» (1882), «Lous Pratandens» (febrer 1883).

Catecismes i doctrines: **84** (1807, *Compendi del catecisme*); **86** (1809, *Petit catéchisme. Traduit en catalan*); **89** (1812, *Compendi del catecisme*); **90** (*Abrégé de la Doctrine Chrétienne*); **91** (1815, *Compendi de la doctrina cristiana*); **95** (1833, *Catecisme imprès per ordre de... Joan Francesch de Saunhac-Belcastel, bisbe de Perpinyà*).

Cobles: **109** (1862, *Coblas de la mort i passió*).

Devocionaris: **81** (1802, Simon Salomó i Melchior Gelabert, *Regla de vida...*);

101 (1856, *Manière de faire le chemin de la Croix, en français et en catalan*).

Goigs: **102** (1858, *Goigs de Nostra Senyora de Font Romeu*); **107** (1861, *Los Goigs dels ous*).

Gramàtica: **98** (1852, Pere Puiggarí, *Grammaire catalane-française*).

Hagiografia: **85** (1808, *Vida i novena dels invencibles y gloriosos martirs los Sants*

Abdon y Senen); **93** (*Vida y novena... Sants Abdon y Sennen*); **96** (1841, *Vida i*

novena dels invencibles y gloriosos martirs los Sants Abdon y Senen); **99** (1853,

Bonaventura Cotxet, *Noticia històrica de la imatge de Nostra Senyora d'Err*); **108**

(1861, *Vida de Sant Isidro, llaurador...*).

Litúrgia: **80** (1801, *Manuale ritualis ecclesiae et Diocesis Elnensis*).

Novenes: **77** (s. d., *Novena al gloriós patriarca S. Josep*); **92** (1817, *Novena del gloriós màrtir Sant Ferriol*).

Oracions: **87** (1809, *Los set salms de la penitència*).

Rosari: **88** (1810, *Modo de resar lo rosari*).

Salms: **100** (1856, Pere Marcé i Santaló, trad. *Los set salms de la Penitència*).

Deixant de banda la traducció de *Los contrabanders* de Béranger, sobre la qual tornarem a insistir, al meu parer, una de les obres més interessants de tot aquest període és la de Pere Marcé i Santaló (Rosselló, segles XVIII-XIX), clergue i escriptor. Fou rector de Sant Martí de Cornellà del Conflent i el 1806 va traduir *Los set salms penitencials en versos catalans*, en quartetes heptasil·làbiques encadenades, obra que destaca per la fixació de la llengua, per la qualitat i ambició de la traducció, i pels comentaris i les justificacions teòriques que sobre l'art de la traducció invoca en el pròleg de l'obra. Marcé i Santaló no s'està de denunciar l'estat d'abandonament i de transformació que ha sofert la llengua catalana per tantes causes sobrevingudes:

En quant a la llengua catalana; ningú ignora que per la unió del principat de Catalunya a la Corona de Fransa, en Catalunya molts vocables castellans, y en Rosselló molts vocables francesos se han catalanizat. Per tant me he aplicat a la puresa de la llengua y cedint un tant al ús actual de esta Província, y als drets que te lo poble en punt de la llengua he procurat valer-me dels vocables corresponents al llatí que he trobat en los vocabularis o gasofilicis de Antoni Nebrisa, del de Torres y del de Jaume de Caballeria, que és lo millor de tots (p. 27-28).

Cal assenyalar també la publicació el 1801 del *Recueil d'instructions, d'avis, d'expériences et découvertes concernant les diverses branches de l'agriculture*. Malgrat la seva curta vida, aquesta publicació tècnica, editada per la Prefectura per ordre d'Hubert Charvet (vegeu Bouille, 1962), prefecte dels Pirineus Orientals, és interessant perquè com que anava adreçada a les classes populars és redactada en francès i català (impremta Tastu, núm. 1, tres fascicles; núm. 2, dos fascicles). És el primer diari bilingüe de la història de la premsa al Rosselló. El 1804 apareix una altra publicació d'aquestes característiques: *Instruction sur la maladie des bêtes à laine. Publiée par ordre du Ministre de l'Intérieur*. Aquesta obra, redactada pel ciutadà Tessier, manté també la traducció catalana del text, acarada amb l'original francès.

L'ICEBERG ROSSELLONÈS

Hi ha, però, tota una producció en català, potser la més interessant, que no surt al carrer, que no arriba a la impremta per manca de mitjans i de mercat. Els gustos i els interessos de la majoria dels lectors perpinyanencs anaven per altres camins. El consum de lletra impresa en francès era un mercat global que deixava enrere el català. D'aquí que el meu propòsit no ha estat d'analitzar-la, sinó d'apuntar aquesta problemàtica. És el que jo en dic l'iceberg rossellonès.

A la Biblioteca Episcopal del Seminari Conciliar de Barcelona es conserva un diccionari català de la fi del segle XVIII, anònim, el redactor o compilador del qual sembla que era un clergue o eclesiàstic del Rosselló. En una de les guardes hi figura el nom d'Agel, signatura que caldria relacionar amb la figura de Guillem Agel i Barrière (Tuïr, 1753-1832), impressor i editor. De Pere Puiggarí (Perpinyà, 1768-1854), gramàtic i erudit, autor de la *Grammaire Catalane-Française, à l'usage des français* (1852),⁴ se'n conserva entre molta altra documentació un *Dictionnaire catalan-français* inèdit.

L'impressor i escriptor Josep Tastu (Perpinyà, 1787 - París, 1849) va col·laborar en els repertoris de Torres Amat i de Joaquim Maria Bover. Entre els molts papers seus que es conserven a la Biblioteca Mazarine de París, és remarcable una gramàtica catalana en francès que segueix i amplia la de Ballot. El 1833 va publicar *Los contrabanderos*, imitació en llengua romanocatalana del poema del mateix títol de P. J. Béranger. Des del punt de vista de la reivindicació de la llengua, destaco el pròleg que acompanya aquesta edició. Tastu, que preparava edicions de textos de clàssics catalans, va mantenir correspondència en català amb Raynouard, màxim

4. Pere Puiggarí escriu aquesta obra «à l'usage des français obligés ou curieux de connaître le catalan, des linguistes et des amateurs de la langue romane». En un apèndix publica un recull de textos prou interessants: «Morceaux choisis de prose et de vers, en moderne et en ancien catalan. En langue romane et en français, traduits ou à traduire, suivant leur plus ou moins de difficulté». La segona edició, de 1910, duu un prefaci de Pierre Vidal.

exponent de la nova disciplina de la lingüística *romane*. La seva esposa, Amable Tastu, el va introduir en els cercles parisencs, on va apreciar la literatura que llavors feien Lamartine, Sainte-Beuve, Chateaubriand, Victor Hugo, etc. Segons Lluís Creixell,

la traducció de Tastú dóna a la llengua un tombant nou, la treu del racó, de la rutina. Traduir al català Béranger, autor popularíssim i de fama (lligat d'altra banda a molts actors de la Renaixença occitana), *best seller* parisenc, quan a ningú no li ve al cap de fer creació moderna en català, era un xic un atreviment, traçar perspectives originals, suggerir a l'idioma les senderes de l'actualitat, de la voga literàries.

Francesc Jaubert de Passà (1785-1856) publica una crestomatia de textos catalans a la seves famoses *Recherches* (1824). L'arxiver i historiador Julià Bernat Alart (1824-1880), autor de moltes publicacions històriques sobre el Rosselló, va deixar-nos molts materials lexicogràfics inèdits, els cartularis i un gran diccionari en fitxes, utilitzats per Joan Coromines en el seu *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. L'obra d'aquests i molts altres erudits no esgota ni de bon tros el tema. Les biblioteques i arxius de Perpinyà, el Fons Vallat de Montpeller, la col·lecció factícia de drames catalans Tolrà de Bordas de la Biblioteca del Monestir de Sant Miquel de Cuixà, i les biblioteques privades que conserven els hereus de J. S. Pons, Puiggarí i Jaubert de Paça conserven un bon nombre de manuscrits de teatre rossellonès de final del segle XVIII fins a mitjan segle XIX. Hi figuren obres profanes, pastorals, vides de sants, passions, pastorets, traduccions franceses i italianes (Racine, Molière, Corneille, Campistron, Ducerceau, Metastasio, Mercier, Voltaire, etc.) encara per avaluar. Al costat d'una majoria d'obres d'autors no identificats, algunes d'aquestes vénen signades per escriptors i arranjadors que ens són desconeguts: Pere Barell, L. Dufour, Jaume Mac, Francesc Comes, que vivia al Soler, Francesc Doutres, mestre a Marquixanes, etc. A la Biblioteca Municipal de Tolosa de Llenguadoc es conserva un aplec de nades, goigs i poemes religiosos de Josep Jaume (1731-1809), advocat i jurisconsult.

LA IMPREMTA ALZINE DE PERPINYÀ

Com que aquestes Jornades d'estudi són dedicades a la impremta, edició i premsa a Perpinyà durant la primera meitat del segle XIX,⁵ no podia defugir de dedicar unes ratlles a la producció hispànica de la impremta Alzine de Perpinyà, la

5. Vegeu Bonet (coord., 2004).

casa editorial més important del moment.⁶ Al costat de les obres de literatura tradicional, de forma popular i religiosa, que la impremta Alzine editava en català, cal destacar la importància històrica que tenen les traduccions castellanques d'obres franceses del primer Romanticisme, moltes de les quals són conegudes a Catalunya i Espanya via Perpinyà.

L'absolutisme espanyol, que havia fet desaparèixer la revista *El Europeo* (1823-1824), fa que alguns exiliats liberals catalans i espanyols anessin a viure a Perpinyà, als departaments propers del sud de França, i a París. Entre 1800 i 1823 existia a Espanya una censura governativa molt rigorosa que impedia la creació i difusió d'una novel·la moderna. Molts intel·lectuals i escriptors de tarannà liberal viuen de traduccions del francès i de l'anglès. Alzine aprofita aquesta mà d'obra per impulsar la traducció i la distribució d'obres literàries, polítiques i tècniques, editades a París, Bordeus, Londres i Perpinyà, amb la publicació d'una llibreria espanyola d'obres literàries. La impremta Alzine de Perpinyà, dirigida per Jean Alzine i Jean-Baptiste Alzine, es converteix en un gran centre d'edició i de distribució per a Espanya i Amèrica d'obres en totes les llengües i cultures modernes. A la biblioteca del CeDACC de Perpinyà, i provinent del fons Comet, es conserva una edició del catàleg de la llibreria Jean Alzine, publicat el 1829, de més de 320 pàgines, que demana un estudi minuciós.⁷ En aquesta obra, on hi ha representada la millor literatura que en aquell moment es feia a França, Itàlia, Alemanya, Portugal i Espanya, el català, poc representat, hi té l'estatus de patuès⁸ (vegeu l'apèndix).

Les obres catalanes que Alzine distribueix palesen la consideració que tenia la nostra cultura en els ambients cultes rossellonesos. Cal destacar del catàleg català

6. Encara que no sigui el tema d'aquesta trobada, volia cridar l'atenció dels historiadors francesos sobre la gran quantitat de documentació francesa, sobretot paperassa administrativa i legal, que conserven els arxius catalans de la dominació napoleònica (1808-1813), molta de la qual fou impresa a Perpinyà per Alzine, impressor de la prefectura i de l'exèrcit d'Aragó i de Catalunya, distribuïda des del Rosselló; hi ha informació a Puig (1974-1975). El 16 de novembre de 1809 surt el primer número de la *Gazeta de Figueras*, bisetmanari en castellà de quatre pàgines, imprès a Figueres (Impremta Real de J. Alzine i P. Barrera). D'aquesta publicació en coneixem quatre números. Després apareix l'*Eco de los Pirineos Orientales* (30-11-1809), imprès per J. Alzine i P. Barrera. Malauradament no se'n coneixen gaires exemplars. El 1810 sortia el *Bulletin des arrêtés, proclamations, etc., de son excellence monseigneur le duc de Tarente, Gouverneur Général de la Catalogne* (núm. 1, maig 1810, al 7, octubre 1810). Segons l'escriptor Emili Grahit, esmentat per Lluís de Puig en el seu article, es va publicar un altre periòdic, *Gasetta de Girona*, del qual n'havia vist l'exemplar corresponent al 8 de febrer de 1814, redactat exclusivament en llengua catalana i imprès per J. B. Alzine, impressor de la prefectura i de l'exèrcit d'Aragó i de Catalunya (Puig, 1974-1975, p. 346).

7. Vegeu-ne la descripció a la bibliografia complementària, al final d'aquest estudi. Agraïxo a Brígida Manera, responsable del CeDACC, la coneixença i les facilitats donades per a la reproducció d'aquest catàleg, sobre el qual un altre dia tornarem.

8. Entenem que *patuès* significava aquí un llenguatge rústic i grosser, una literatura allunyada de la creació moderna. Era aquesta la consideració que la família Alzine de Perpinyà tenia de la nostra llengua? Sobre el concepte de *patuès* a l'època moderna, vegeu Rafanell (1992).

la venda al públic de la gramàtica d'en Ballot i del *Diccionario catalán-castellano-latino*, por Don Joaquin Esteve y Don A. Juglá y Font. Quan el 1806 el Bureau de la Statistique del Govern de París s'adreça al prefecte de Perpinyà Mr. Martin perquè aquest li faci arribar llibres en català editats al Rosselló, per tal de conèixer la situació del català, les particularitats de la llengua escrita, i avaluar la seva producció llibresca, només els pot enviar l'obra d'Andreu Bosch *Summari, índex o epitome dels admirables y nobilíssims títols de honor...* (1628). Martin envia als funcionaris del Bureau un escrit acompanyat del llibre amb aquest *post scriptum*:

J'ai écrit a Barcelone pour me procurer un dictionnaire et une grammaire: si je reçois ces deux ouvrages, j'aurai l'honneur de vous les adresser. (Bouille, 1960, p. 95)

Perpinyà era en aquella època com un desert per a la nostra cultura. Les *sociétés savantes* del moment que supleixen el paper que feia la universitat ignoren la nostra cultura. Durant la primera meitat del segle XIX, els escriptors rossellonesos que escriuen poesia en francès són mediocres. En general el nivell és baix. Potser és perquè no acaben de dominar el nou instrument lingüístic.

Alzine publica i difon, en castellà, un bon nombre de llibres, entre els quals destaquem gramàtiques de Chantreau⁹ per aprendre el francès, obres espanyoles i traduccions castellanes d'obres d'autors sicentistes i setcentistes: Molière, Fénelon (1651-1715), Bernardin de Saint-Pierre (1737-1814), Florian (1755-1794), Mme. S. F. de Genlis (1786-1830), C. F. Saint-Lambert (1717-1803), Alida de Savignac (1796-1847), Chateaubriand (1768-1848) i Walter Scott (1771-1832),¹⁰ màxim representant del Romanticisme arqueològic entre els escriptors catalans de la Renaixença. Un dels traductors escollits per Alzine era Francesc Altés i Casals (pseud.: Altés Gurena, Selta Runega) que havia estat secretari a l'Ajuntament Constitucional de Barcelona. Aquests i altres molts escriptors traduïts des de diverses llengües al castellà¹¹ ajudaran a conèixer el Segle de les Llums, l'esperit romàntic francès i

9. Chantreau (1805), *Arte de hablar bien francés, o gramática completa. Dividida en tres partes. Trata la primera de la Pronunciación y de la Ortografía; la segunda de la Antología y valor de las voces; y la tercera de la construcción y sintaxis. Con un suplemento que contiene una nomenclatura muy amplia, las frases más precisas para romper en una conversación, un tratado de la propiedad de las voces, y algunas observaciones sobre el arte de traducir, etc. Sacado todo de los mejores maestros, como Wailly, du Marsais, Port-Royal, Fromant, Condillac, etc. Por don Pedro Nicolás Chantreau. Nueva edición revista y corregida*, Perpinyà, J. Alzine, Librero. Exemplar al SCG.

10. *Obras completas... traducidas al castellano por una sociedad de literatos españoles* (Perpinyà: Alzine). En van sortir quatre volums: *Los puritanos. El enano misterioso* (Perpinyà, 1826), *Ivanohé* (Perpinyà, 1827), *Quentin Durward* (Perpinyà, 1827) i *El oficial aventurero* (Bordeus i Perpinyà?).

11. Una relació molt extensa, encara que incompleta, de novel·les estrangeres traduïdes al castellà, impreses a Perpinyà durant aquesta època, es pot llegir a Montesinos (1982). Aquest panorama el

anglès a una minoria dirigent de la cultura espanyola, a un nou públic lector, en gran part femení. Si la cultura catalana té un problema en aquesta època, aquest és el de la novel·la. Molts dels nostres primers renaixentistes carreguen per problemes morals contra la novel·la moderna. La llista d'autors condemnats i condemnables és tan nombrosa que maten qualsevol intent d'escriure obres, en català o en castellà, en un gènere que en aquell moment era el més important i difós. La impremta Alzine també farà circular la literatura de caire polític i pamfletari adreçat als moviments americanistes que lluitaven per l'emancipació de les colònies espanyoles a Amèrica, la ideologia de la Revolució Francesa i la difusió de l'ideari lliberal (llibres d'encàrrec).¹²

Destaco també una traducció del francès al català de la cartilla de l'agrònom empordanès Fages i de Romà,¹³ les lliçons de llengua espanyola de J. Andrew de Covert-Spring,¹⁴ obres de Pere Puiggarí,¹⁵ etc. El comerç clandestí de llibres cap a Catalunya es feia des de Port-Vendres fins al port de Mataró. Des d'allí el material es distribuïa a la ciutat de Barcelona. Una altra via era el coll de Pertús, des d'on es feien arribar els llibres fins als primers pobles de l'Alt Empordà. Resta per estudiar encara els interessos que tenia Alzine al mercat espanyol a través de Catalunya, les seves relacions amb els mitjans culturals catalans i espanyols del centre de la Península.

A l'Arxiu Històric Comarcal de Figueres¹⁶ es conserven diversos edictes i bàndols de l'any 1826, que el Govern Militar i Polític de Figueres envia als ajuntaments dels pobles fronterers perquè aturin el contraban de llibres, molts dels quals arriben editats o distribuïts per la impremta Alzine de Perpinyà. La majoria d'aquests

---

completa i l'enriqueix Ferreras (1973), que assenyala (p. 92) divuit edicions espanyoles impreses a Perpinyà entre 1800 i 1830.

12. Ramón de Jesús (1824), *Oración fúnebre que en las solemnes exequias celebradas el dia 12 de febrero de 1824 en la iglesia catedral de la ciudad de Vich... con motivo de la translación desde... Vallirana... á la referida iglesia catedral del cadáver del Ilmo. Sr. Raymundo Strauch y Vidal, obispo de Vich*, Perpinyà, J. Alzine, 70 p. Exemplar a l'ABEV. Catàleg d'impresos del segle XIX, núm. 384.

13. Narcís Fages i de Romà (1854), *Aphorismes ruraux basés sur les règles données par les agronomes les plus classiques... et sur les observations et les pratiques des meilleurs cultivateurs... Trad. du catalan en français par Louis Fabre...*, Perpinyà: J. B. Alzine (BSASLPO, 1854, p. 516-536).

14. *Journal grammatical et littéraire de la langue espagnole par J. Andreu*, Perpinyà, s. i., 1829. Jean Alzine. Directeur et propriétaire unique M. Joseph Andreu, professeur de langues étrangères. Tiratge: 200 exemplars.

15. [Notice sur les Troubadors catalans et sur un ancien Chansonnier manuscrit de l'Academie du Gai-Savoir de Barcelona], P. Puiggarí, Perpinyà, s. i., 1833. En un passatge d'aquest article, Puiggarí fa professió de fe de la il·lustració de la llengua catalana: «Le catalan, ajoute ce savant académicien [M. Raynouard], est depuis longtemps une langue fixée; elle a des grammaires et des dictionnaires, un très grand nombre de livres catalans sont imprimés et il en existe un nombre bien plus considérable en manuscrit». P. Puiggarí (1852), *Grammaire catalane-française, a l'usage des français: obligés ou curieux de connaitre le catalan, des linguistes et des amateurs de la langue romane*, Perpinyà, J. B. Alzine.

16. Vegeu l'article de Serna (1999).

impresos pertanyen al fons de l'Ajuntament de Mollet. Heus aquí l'extracte d'algunes d'aquestes disposicions:

Gobierno Militar y Político del corregimiento de Figueras. Vereda del 22 de noviembre de 1826. Extracto de las órdenes cuyos ejemplares circuló a las Justicias y Ayuntamientos de este Corregimiento para su puntual y debido cumplimiento. Joaquín Camaño y Pardo.

2°. De la Real orden que el Excmo. Sr. Gobernador del Consejo comunicó en fecha 14 de dicho octubre, al Real Acuerdo, y a mi por su disposición, acerca de la prohibición de la introducción de las obras traducidas al idioma español que vende en Perpiñan el librero Juan Alsine, como perjudicial a la sana moral y al buen orden. (Arxiu Històric de Figueres - Ajuntament de Mollet. Correspondència, caixa 147).

Gobierno Militar y Político del Corregimiento de Figueras. El Secretario de S. E. el Real Acuerdo de este Principado con fecha 7 del actual nos comunica la Real orden siguiente: [...] Por noticias que existen en esta Secretaria de mi interino cargo se sabe que Don Juan Alsine, impresor y librero en Perpiñan, continua publicando varias obras en español; pero la mayor parte traducidas del francés y del inglés entre las cuales se notan particularmente las obras de Llorente, muchos tratados relativos a la Constitución del año 1812, las producciones más revolucionarias de J. J. Rousseau, de Volney, los romances mas obscenos de Rigaut Lebrum, etc. Todos estos libros están a muy bajo precio, su objeto es propagar la corrupción en las clases inferiores de la sociedad y estan destinados para Cuba, Puerto Rico y nuevos estados de la America del Sur. Que su introducción en Cataluña se hace por contrabando generalmente, aunque los españoles que entran en España por Perpiñan se encargan ordinariamente de algunos ejemplares de estas peligrosas obras.

Per una circular de 14 de febrer de 1826 sabem que molts dels llibres editats a França, fruit del nou esperit polític o del sentiment poc religiós (obres eròtiques), arribaven a la frontera francoespanyola amb una falsa enquadernació per burlar la censura civil i eclesiàstica. Sota l'aparença de llibres amb falsos títols i rètols d'obres de devoció i de moral, s'hi amagaven clàssics de la Revolució Francesa, pamflets polítics i obres de Diderot, Voltaire, Rousseau, etc.

Gobierno Militar y Político del corregimiento de Figueras. Figueras, 14 de febrero de 1826. Joaquín Camaño y Pardo. Una gran cantidad de libros obscenos, revolucionarios o impíos se espiden des de París a España y a América, y a fin de mover los obstáculos que se pondrían a su entrada se substituye a su verdadero título el de alguna obra de devoción, como se prueba por la adjunta nota o lista que contiene la indicación de cierto número de libros así disfrazados.

*Diario de Santa Elena*¹⁷ / Vida de Santa María
Ilustres Americanos / Vida de San Juan
*De los pueblos y de los gobiernos*¹⁸ / Vida de San Carlos
Colección en prosa y verso / Ídem de San Mateo
*Las ruinas de Palmira*¹⁹ / Ídem de San Miguel
*Cartas a Eugenia*²⁰ / Ídem de San Pablo
*Filosofía de Voltaire*²¹ / Ídem de San Marcelino
*Filosofía de la elocuencia*²² / Ídem de San Francisco
*Werther*²³ / Ídem de Santa Cecilia
*Eusebio*²⁴ / Ídem de San Juan Bautista
*El Compadre Mateo*²⁵ / Ídem de Santa Teresa
*Júlia o la nueva Eloisa*²⁶ / Ídem de San Alejandro
*Compendio del Origen de los cultos*²⁷ / Ídem de San Fernando
La Religiosa (Diderot)²⁸ / Ídem de San Estevan

Lo traslado todo a esa Justicia y Ajuntamiento para su puntual cumplimiento, dándome parte de cualquier resultado inmediatamente que ocurriese.

17. *Diario de Santa Elena: que contiene quanto dijo e hizo Napoleon en el espacio de dieziocho meses, por el conde de las Casas*. N'hi ha una edició a València (s. n.), 1835, Imprenta de Cabrerizo.

18. G. J. Reynal (1823), *De los pueblos y los gobiernos; colección de pensamientos, extraídos de la historia filosófica de las dos Indias, traducido al castellano por S. D. V.*, Londres, [Imprenta de Davison].

19. C. F. Volney, *Las ruinas de Palmira o meditación sobre las revoluciones de los imperios*.

20. Aventura que es tracti del llibre de Philip Dormer Stanhope, comte de Chesterfield (1694-1773), i d'Eugenia Stanhope, *Cartas póstumas del ilustre Felipe Dormer Stanhope... seguidas de otras composiciones sobre varios asuntos... por D. Eugenia Stanhope...* N'hi ha una edició madrilenya de 1839, [Imprenta de la Compañía Tipográfica].

21. Amb aquest títol he trobat l'obra *Filosofía de Voltaire*, la Corunya, s. n, Imprenta del Diario, 1837. Desconec si aquest llibre fou publicat abans, en castellà, per una impremta francesa.

22. Podria tractar-se de l'obra setcentista d'Antoni de Capmany, *Filosofía de la elocuencia*, encara que no tinc constància que aquesta obra fos prohibida. Em decanto, però, pel llibre *Lecciones de filosofía moral y elocuencia o colección de los trozos más selectos de poesía, elocuencia, historia, religión y filosofía moral y política de los mejores autores castellanos; puestas en orden por Josef Marchena; antecede un discurso preliminar acerca de la historia literaria de España*, Bordeus, s. n., 1844 [Laplace y Beaume].

23. Obra de J. W. Goethe (1749-1832).

24. Obra de Montengon, impresa a Perpinyà, Alzine, 1818.

25. Henry Joseph Dulaurens (1719-1797), *El Compadre Mateo o Baturrillo del espíritu humano*, París?

26. Obra de Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Vegeu Spell (1938).

27. Dupuis (1821), *Compendio...*; *traducido al idioma castellano por Josef Marchena*, Bordeus. Sobre l'obra de Marchena, vegeu Morel-Fatio (1890).

28. Traducció de M. V. M. [Marchena?], París, Rosa, 1821.

RESUM

Fins a la represa dels Jocs Florals, bona part de la literatura en català que s'escriu a tot el domini lingüístic és patrimoni de les classes populars o bé hi va adreçada per allò de tenir-los sota control. La divergència, més que contraposició, entre una tradició popular (goigs, teatre religiós, literatura pietosa, catecismes, cançó popular, etc.) i una precària línia culta és cada vegada més acusada. Al Rosselló la situació és molt més anòmala encara: els conreadors de la llengua viuen molt més desconnectats i aïllats. Els nuclis culturals sobre els quals el procés de francesització és més significatiu són la burgesia, les classes dirigits i la petita aristocràcia.

El català, sense escola, sense possibilitat d'accedir als mitjans de comunicació de masses, es manté com a llengua de les classes subalternes, en un registre, en bona part, oral. És per això que la llengua catalana accedeix a la impremta i es reserva per divulgar el patrimoni folklòric, el cançonístic, de provada vitalitat, el teatre de la passió i de sants. La ideologia de la cançó política només podia arribar al poble ras si aquesta estava escrita en la seva llengua. No hi ha prosa, ni tampoc premsa. La literatura profana també hi és absent.

L'estudi del patrimoni literari culte, l'històric o l'arqueològic, els estudis locals, tots es fan en llengua francesa. Haurem d'esperar fins a final del segle XIX per trobar autors rossellonesos que escriuen i publiquen en un registre culte (Talrich, Bonafont, Rous, Boher, Pepratx), molts dels quals escriuen sota l'impacte i la influència de Jacint Verdaguer. La nova cultura liberal i burgesa consumeix altres productes que la literatura catalana d'aquest període no li pot oferir. La impremta Alzine de Perpinyà, amb una trajectòria de gairebé mig segle, edita, en castellà, un bon nombre de novel·les i obres del primer Romanticisme, difícils de trobar en el mercat espanyol, que donen a aquesta aventura un aire d'universalitat. L'ofensiva que hi ha a Espanya contra les obres del Segle de les Llums, contra la novel·la romàntica, és aprofitada des de Perpinyà per fer entrar a la Península moltes obres que transgredien les convencions del moment.

APÈNDIX

Obres catalanes distribuïdes el 1829 per la impremta Alzine de Perpinyà:

- *Dialecte Catalan, pago 215.*
- *Cantichs Catalans, traduits dels cantichs de Sant Sulpici*; per un sacerdot del bisbat de Perpinyà (1826).
- *Les mêmes; avec musique.*
- *Catecisme del bisbat de Perpinyà* (1826).
- *Catecisme de las festas y solemnitats principals de la Iglesia, per lo Doctor Henonter* (1818).
- *Coblas de la mort y passió de Jesu-Christ nostre Senyor.*
- *Diccionario catalán-castellano-latino, por Don Joaquín Esteve y Don A. Juglá y Font, 2 v.*

- *Exercici del Christià per encomanar-se a Déu, etc., compost per lo reverent Josep Ullastre, prebere y domer de Peralafa* (1824).
- *Grammatica de la llengua catalana*, per Ballot.
- *Imitació de Christo*.
- *Modo de Resar lo Rosari de Nostra Señora del Roser, a cors o en particular*.
- *Regla de vida, molt útil als pobres y al menut poble, y molt saludable als rics y a las personas iluminadas, composta per los reverents Simó Salomó y Melchior Gelabert*.
- *Sept salms (los) de la penitència, o sentiments de una anima penitent sobre los sept salms de David*.

BIBLIOGRAFIA

- BONET, Gérard (coord.) et al. (2004). *Imprimerie, édition et presse dans la première moitié du XIXe siècle: Actes de la première journée d'étude sur l'imprimerie: Organisée à Perpignan, le 25 avril 2003, par le Centre de Documentation et d'Animation de la Culture Catalane et les Archives de la Ville*. Perpinyà: L'Olivier.
- BOUILLE, Michel (1960). «La décadence de la langue catalane en Roussillon au XVIIIe siècle». *Tramontane*, núm. 432-433.
- (1962). «Le journal gallo-catalan du préfet Charvet». *Tramontane*, núm. 453-454, p. 45-48.
- COMET, Joachim (1908). *L'imprimerie à Perpignan: Depuis les origines jusqu'à nos jours*. Perpinyà: J. Comet. [Extrait du XLIXe Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales]
- CREIXELL, Lluís (1992). «La Renaixença al Rosselló». A: *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*. Vol. I. Barcelona: Curial, p. 57-82.
- FERRERAS, Juan Ignacio (1973). *Los orígenes de la novela decimonónica (1800-1830)*. Madrid: Taurus.
- MONTESINOS, José F. (1980). *Introducción a una historia de la novela en España en el siglo XIX: Seguida del esbozo de una bibliografía española de traducciones de novelas (1800-1850)*. Madrid: Castalia.
- MOREL-FATIO, Alfred (1890). «Don José Marchena et la propagande révolutionnaire en Espagne. 1792-1793». *Revue Historique*, núm. XLIV, p. 72-87.
- PELLICER-GAUDIN, Marcel (1980). «Clayrà fa temps». *Terra Nostra*.
- PUIG, Lluís M. de (1974-1975). «Notes sobre la premsa napoleònica a Girona». AIEG, vol. XXII, p. 337-350.
- RAFANELL, August (1992). «Els filòlegs i el patois a la França moderna». *Revista de Catalunya*, núm. 69 (desembre), p. 67-78.
- SERNA I COBA, Erika (1999). «El contraban de llibres». *Diari de Girona*, núm. 17685.
- SERRA KIEL, Dolores (2001). *Bibliografia de Catalunya Nord (1502-1999)*. Perpinyà: Universitat de Perpinyà. Institut Català de Recerca en Ciències Socials. [Terra Nostra, núm. 100; monogràfic]
- SPELL, Jefferson R. (1938). *Rousseau in the Spanish world before 1833*. Texas: The University of Texas Press.

BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA

- ALEGRET, Joan (1983). «La literatura a Catalunya-Nord entre 1808 i 1833». *Mayurqa*, núm. 19, p. 127-133.
- BONET, Gérard (1985). «Deux dynasties d'imprimeurs perpignanais: les Alzine et les Tastú, ou un demi-siècle de presse roussillonnaise (1800-1850)». BSASLPO, vol. XCIII, p. 73-103.
- CAHNER, Max (2002). *Literatura de la revolució i la contrarrevolució (1789-1849)*. Vol. II* i II**. Barcelona: Curial.
- CAMPS, Christian (1985). «L'évolution des lettres roussillonnaises dans la première moitié du XIXe siècle». BSASLPO, vol. XCIII, p. 253-258.
- Catalogue* (1865). *Catalogue de la librairie étrangère de J.-B. Alzine à Perpignan*. Perpinyà: J.-B. Alzine. 36 p.
- CHAUVET, Honoré (1911a). «Les chansons catalanes d'Étienne Arago». *La Veü del Canigó*, núm. 11 (9 abril 1911).
- (1911b). «Les chansons de Pépide Méric». *La Veü del Canigó*, núm. 18 (23 juliol 1911).
- COSTA I FERNÁNDEZ, Lluís (1987). *Història de la premsa a la ciutat de Girona (1787-1939)*. Girona: Institut d'Estudis Gironins.
- FABRE DE LLARO, Léon (1884). «Discours prononcé aux funérailles de M. Jean Baptiste Alzine». BSASLPO, p. 353-356.
- FRADERA, Josep Maria (1992). *Cultura nacional en una societat dividida*. Barcelona: Curial.
- GOIGS (1996). *Goigs de la diòcesi d'Elna Perpinyà / du diocèse d'Elne Perpignan*. Perpinyà: Centre Internacional de Música Popular.
- GRAU, Maria (1985). «Covert-Spring à Perpignan, 1828-1835; un emigré politique espagnol dans la vie culturelle roussillonnaise». BSASLPO, vol. XCIII, p. 223-250.
- JORBA I JORBA, M. (1986). «La Renaixença». A: MOLAS, Joaquim (dir.). *Història de la literatura catalana*. Vol. VII. Barcelona: Ariel, p. 9-48.
- Librairie de Jean Alzine, rue des Trois-Rois, n° 1, à Perpignan. Catalogue Général*. A Perpignan: Chez J. Alsine, Imprimeur du Roi, aout, 1829. [1. Théologie, livres de piété, de prières, etc. 2. Belles-Lettres. 3. Biographie-Histoire; Géographie- Voyages. 4. Législation, Jurisprudence, Droit public, Philosophie, Morale, Economie, Economie politique, Politique. 5. Mathématiques, Marine, Astronomie. Livres militaires. 6. Histoire Naturelle. Physique, Botanique et Minéralogie. Chimie et Pharmacie, Médecine et Chirurgie. 7. Agriculture, Economie Rurale, Arts libéraux. Arts et métiers, Commerce. 8. Classiques. Livres d'Éducation et d'Instruction. 9. Langues étrangères. Livres espagnols. Livres de dévotion en espagnol. Livres anglais. Langue italienne. Langue allemande. Langue russe. Langue portugaise. Dialecte catalan. 10. Romans, contes et nouvelles. Polygraphes. OUVRAGES relatifs à la Révolution française, depuis 1787 jusqu'en 1815, et autres brochures de circonstance publiées depuis cette époque. Mélanges] [Exemplar incomplet a la biblioteca del CeDACC de Perpinyà]
- PRAT, Enric; VILA, Pep (2002). *Mil anys de llengua i literatura catalanes al Rosselló*. Canet de Rosselló: Trabucaire.
- PUJOL, J.-P. (1977). «Portrait d'un libéral: Étienne Arago, sa vie, ses oeuvres, ses chansons catalanes». *Massana*, vol. IX, p. 174-205.
- Le Roussillon dans la première moitié du XIXe siècle* (1985). Perpinyà: Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales. (SASLPO; 93)
- 8 conferències sobre Catalunya* (1971). Barcelona: Proa.